

Impact Factor: 5.479

ISSN 2181-9505

Doi Journal 10.26739/2181-9505

Philosophy and Life

FALSAFA VA HAYOT • ФИЛОСОФИЯ И ЖИЗНЬ

Special
Issue 2

2023

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI VAZIRLAR MAHKAMASI
HUZURIDAGI IMOM BUXORIY XALQARO
ILMIY-TADQIQOT MARKAZI
O'ZBEKISTON FALSAFA JAMIYATI

Международный научно-
исследовательский центр
Имам Бухари при Кабинете
Министров Республики Узбекистан
Философское общество Узбекистана

Imam Bukhari International
Research Center under the
Cabinet of Ministers of the
Republic of Uzbekistan
Philosophical Society of Uzbekistan

FALSAFA VA HAYOT XALQARO JURNAL

2 MAXSUS SON

ФИЛОСОФИЯ И ЖИЗНЬ МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ
СПЕЦИАЛЬНЫЙ НОМЕР 2

PHILOSOPHY AND LIFE INTERNATIONAL JOURNAL
SPECIAL ISSUE 2

Jurnal bir yilda 4
marta nashr qilinadi.

Журнал выходит
4 раза в год.

The journal is published
4 times in a year.

ISSN: 2181-9505
DOI: 10.26739/2181-9505

2023

1. Burkhanova Ma'mura Gulyamovna EDUCATION AS IMPARTIAL PART OF INTELLIGENCE.....	7
2. Бурханова Маъмура Гулямовна ИНТЕЛЛИГЕНТНОСТЬ КАК ПОСТУЛАТ ДОБРОТЫ И ТОЛЕРАНТНОСТИ (ПРАКТИЧЕСКИЙ ПРИМЕР ЗНАЧЕНИЯ).....	12
3. Бурханова Маъмура Гулямовна ИНТЕЛЛИГЕНТНОСТЬ КАК ПОСТУЛАТ ДОБРОТЫ И ТОЛЕРАНТНОСТИ (ПРАКТИЧЕСКИЙ ПРИМЕР ЗНАЧЕНИЯ).....	17
4. Данабаев Хуршид Напасович В УМЕНЬШЕНИИ СОЦИАЛЬНОГО ЯВЛЕНИЯ БЕДНОСТИ В ОБЩЕСТВЕННОЙ ЖИЗНИ ЗНАЧЕНИЕ ТРУДОВОГО ВОСПИТАНИЯ.....	22
5. Maxmudova Aziza Nugmanovna ZAMONAVIY TIBBIYOTDA BIOETIKANING FAN VA ZAMONAVIY JAMIYAT HAYOTIDAGI O'RNI.....	30
6. Султанова Гулноза Сабировна КОНСТРУКТИВНЫЕ И ДЕСТРУКТИВНЫЕ ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ ИНТЕЛЛЕКТ (СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ).....	35
7. Tashmetov Tuxtasin Xudayberganovich GLOBAL O'ZGARISHLAR DAVRIDA AXBOROT OLAMIDAGI YOT VA ZARARLI G'OYALARNING KO'RINISHLARI.....	43
8. Джуракулов Хусан Анварович ЗАМОНАВИЙ ЭКОТУРИЗМНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ТАМОЙИЛЛАРИНИНГ ИЖТИМОЙИ-ФАЛСАФИЙ ТАҲЛИЛИ.....	49
9. Дилноза Нарзикулова Хошимжоновна ГЛОБАЛЛАШУВ ЖАРАЁНИДА ОИЛАДАГИ МУНОСАБАТЛАРНИНГ БАРҚАРОРЛАШТИРИШДА ТАЪСИР ЭТУВЧИ ОМИЛЛАР.....	58
10. Кузиев Нодир Абдусалимович ЯНГИ ИПАК ЙЎЛИ. ЎЗБЕКИСТОН ҲАМДА ХИТОЙ ХАЛҚ РЕСПУБЛИКАСИ ЎРТАСИДАГИ САВДО-ИҚТИСОДИЙ АЛОҚАЛАРИ: ИЖТИМОЙИ-ФАЛСАФИЙ ТАҲЛИЛ.....	64
11. Наврўзова Гулчехра Нейматовна НАҚШБАНДИЯ ВА ҲАКИМИЯ: ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛ.....	69
12. Нормаматова Махсуда Нурмаматовна ИЖТИМОЙИ ХИЗМАТНИ ВИРТУАЛЛАШТИРИШНИНГ НАЗАРИЙ МОДЕЛЛАРИ ВА АМАЛИЙ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ.....	85
13. Усмонова Лайло Рахматуллаевна ШАРҚ АЛЛОМАЛАРИНИНГ ЎРТА АСРЛАР ИЛМ-ФАН ТАРАҚҚИЁТИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ ВА ЖАХОН ФАЛСАФА ТАРИХИДА ТУТГАН ЎРНИ.....	92
14. Эшонкулова Нуржахон Абдужабборовна ЗАМОНАВИЙ ЖАМИЯТ РИВОЖИ: БАХТ-САОДАТ ФЕНОМЕНИ ВА УНИНГ ИЖТИМОЙИ-АХЛОҚИЙ ЖИҲАТЛАРИ.....	98
15. Jabborova Saodat Sattorovna JAMIYAT MA'NAVIY SALOHİYATIGA XAVF SOLAYOTGAN OMILLAR VA ULARNING TAHLILI.....	105

Наврўзова Гулчехра Нейматовна

Бухоро муҳандислик-технология институти
“Ижтимоий фанлар” кафедраси профессори,
фалсафа фанлари доктори
email: premium.progress@mail.ru

НАҚШБАНДИЯ ВА ҲАКИМИЯ: ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛ

 <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.00000000>

АННОТАЦИЯ

Мақолада Баҳоуддин Нақшбанд, Шоҳ Нақшбанд, Хожаи Бузург номлари билан машҳур Муҳаммад ибн Муҳаммад Бухорий (1318-1389) томонидан асосланган ва бутун жаҳонга машҳур бўлган Нақшбандия таълимоти ва тариқатини шаклланиши ва ривожланишида Ҳаким Термизий номи билан машҳур Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али ибн Ҳасан ибн Башир (ваф. 235- хижрий қамарий (мелодий 898) ёки 269-хижрий қамарий (мелодий 909)) томонидан асосланган Ҳакимия тариқати таъсири тарихийлик ва мантиқийлик услуби асосида қиёсий таҳлил этилган ва ворисийлик ҳамда янгилашлар фалсафий тафаккур этилган. Ҳаким Термизий асослаган Ҳакимия тариқатидаги илк маълумотлар Ҳужвирийнинг “Кашф ал-маҳжуб” асари асосида ёритилган. Ҳаким Термизийнинг “Хатм ул-авлиё”, “Манозил ул-ибод мин ал-ибода”, “Адоватун-нафс” ва “Баён ул-касб” асарлари асосида валийлик, нафс, қалб ва касбга муносабат масалалари очиб берилган ва бу тушунчаларнинг Нақшбандия таълимотидаги таъсири қиёсий таҳлил этилган. Бу ғояларга Муҳаммад Боқирнинг “Мақомоти Ҳазрат Хожа Нақшбанд” асаридаги Баҳоуддин Нақшбанд вафотидан 3 йил олдин хижрий 789 йилда айtilган 22 йилдан бери Ҳаким Термизийга юзланиб, унинг тариқатида бўлганлиги ҳақидаги фикри асос сифатида олинган. Шунингдек Салоҳиддин ибн Муборакнинг “Аннис ут-толибин ва уддат ус-соликин” асарининг биринчи “Валийлик ва валоят” тўғрисидаги бўлимида келтирилган фикрлар фалсафий таҳлил этилган. Баҳоуддин Нақшбанднинг иккинчи шогирди, Нақшбандия таълимотини назарий томондан ривожлантирган Муҳаммад Порсонинг “Рисолаи қудсия” асарида келтирилган Баҳоуддин Нақшбанднинг маърифатга оид сўзлари таҳлил этилган ва валий, тамкин, талвин, бесифатлик каби тушунчалар қиёсий таҳлил этилган. Нақшбандия таълимотидаги валий, нафс, қалб, касбу ҳунарга муносабат ғоялари Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Ахрор Валий, Маҳдуми Аъзам ва Зиёуддин Кумушхонавий томонидан айtilган ғоялар манбалар асосида исботланган ва фалсафий таҳлил этилган. Нақшбандия ва Ҳакимия таълимотидаги тасаввуфий тушунчаларнинг умумийлик ва хусусийлик томонлари аниқланиб, ҳозирги кун учун аҳамияти очиб берилган.

Калит сўзлар: Нақшбандия, Ҳакимия, Баҳоуддин Нақшбанд, Ҳаким Термизий, валий, тамкин, талвин, бесифатлик, нафс, қалб, “Даст ба кору дил ба Ёр”.

Наврўзова Гулчехра Нейматовна

Доктор философских наук, профессор.
Бухарский инженерно-технологический институт.
email: premium.progress@mail.ru
(Узбекистан, Бухара)

НАКШБАНДИЯ И ХАКИМИЯ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

АННОТАЦИЯ

В этой статье рассматривается развитие и становление известного во всем мире тариката Накшбандия, который был основан Мухаммедом ибн Мухаммадом Буксорием (1318-1389), известным как Бахауддин Накшбанд, Шох Накшбанд, Ходжай Бузург, под влиянием тариката Хакимия, основанного Абу Абдуллохом Мухаммедом ибн Али ибн Хасаном ибн Баширом, известным как Хаким Термизий (((лунный календарь 235 года хиджры (898 год н.э.) или лунный календарь 269 года хиджры (909 год н.э.)) сравнительно анализируется на основе историчности и логичности, а последовательность и обновления принимаются во внимание с философской точки зрения. Первая информация о тарикате Хакимия, основанном Хакимом Термизием, была проанализирована в книге “Кашф аль Махджуб”, написанной Худжравием. Такие вопросы, как валилик, нафс, сердце и отношение к профессии, были рассмотрены на основе “Хатм уль-авлийо”, “Манозил уль-ибод мин аль-ибода”, “Адоватун-нафс” и “Байон уль-касб”, написанных Хакимом Термизием, и влияние этих концепций на Накшбандию является сравнительным анализом. В качестве доказательства этих идей был взят факт, приведенный в книге Мухаммада Бокира “Макомоти Хазрат Ходжа Накшбанд”, в которой говорилось, что за 3 года до смерти Бахауддина Накшбанда в 789 году хиджры, он следовал тарикату Хакима Термизия в течение 22 лет. Кроме того, философски анализируются мысли в части “Валилик ва валоят” из книги “Аннис ут-толибин ва уддат ус-соликин”, написанной Салохиддином ибн Мубораком. Второй ученик Бахауддина Накшбанда, который теоретически развивал Накшбандию, анализируются слова Бахауддина Накшбанда, относящиеся к просветлению в “Рисолай кудсия” Мухаммеда Порсо, и сравнительно анализируются такие понятия, как валий, тамкин, талвин, низкое качество. Такие понятия, как валий, нафс, сердце, отношение к профессии, доказаны в соответствии с понятиями и работами Бахауддина Накшбанда, Ходжи Ахрора Валия, Максдуми Азама и Зиюддина Кумушхонавия и подвергнуты философскому анализу. Выявлены аспекты сингулярности и общности в суфийских концепциях тарикатов Хакимия и Накшбандия и раскрыта их важность для наших дней.

Ключевые слова: Накшбандия, Хакимия, Бахауддин Накшбанд, Хаким Термизи, Вали, Тамкин, талвин, бедное качество, похоть, сердце, “Дил Ба Йору, дастба кор” (“Бог в сердце, руки в работе”).

Navruzova Gulchehra Negmatovna

Doctor of sciences philosophy, professor.
Bukhara engineering technological institute. (Uzbekistan)
email: premium.progress@mail.ru

NAQSHBANDIYA AND HAKIMIYA: COMPARATIVE ANALYSIS

ANNOTATION

In this article, development and formation of famous throughout the world Naqshbandiya tariqat, which was founded by Muhammad ibn Muhammad Buxoriy (1318-1389) known as Bahauddin Naqshband, Shoh Naqshband, Xojai Buzurg, by the affect of tariqat Hakimiya founded by Abu Abdulloh Muhammad ibn Ali ibn Hasan ibn Bashir known as Hakim Termiziy ((died 235 AH lunar calendar (898 CE) or 269 AH lunar calendar (909 CE)) is comparatively analyzed on the basis of historicity and logicity and succesion and updates are philosophically taken into account.

1The first informations of tariqat Hakimiya founded by Hakim Termiziy was analyzed by the book “Kashf al mahjub” written by Hujraviy. Issues, such as valiylik, nafs, heart and attitude to profession were reviewed based on the “Xatm ul-avliyo”, “Manozil ul-ibod min al iboda”, “Adovatun-nafs” and “Bayon ul-kasb” written by Hakim Termiziy and the effect of these concepts on Naqshbandiya is comparatively analyzed. As a proof to these ideas the fact given in the book of Muhammad Boqir “Maqomoti Hazrat Xoja Naqshband” was taken, which was said 3 years before Bahauddin Naqshband’s death in 789 hijri, he has been following Hakim Termiziy’s tariqat for 22 years. In addition, thoughts in the part “Valiylik va valoyat” from the book “Annis ut-tolibin va uddat us-solikin” written by Salohiddin ibn Muborak are philosophically analyzed. 2Bahauddin Naqshband’s second student, who developed Naqshbandiya theoretically, Bahauddin Naqshband’s words related to enlightenment in Muhammad Porso’s “Risolai qudsiya” are analyzed and notions, such as valiy, tamkin, talvin, poor quality are comparatively analyzed. Concepts, such as valiy, nafs, heart, attitude to profession are proven according to notions and works of Bahouddin Naqshband, Xoja Ahror Valiy, Maxdumi A’zam and Ziyouddin Kumushxonaviy and philosophically reviewed. Aspects of singularity and generality in Sufi concepts of tariqats Hakimiya and Naqshbandiya are identified and it’s importance for these days is revealed.

Keywords: Naqshbandiya, Hakimiya, Bahauddin Naqshband, Hakim Termiziy, valiy, tamkin, talvin, poor quality, nafs, heart, “Dil ba Yoru, dastba kor” (“God at heart, Hands in work”).

Кириш

Бутун жаҳондаги тараккий этган давлатларнинг тажрибаси хулосаларидан аён бўладики, глобаллашув даврида халқлар ва мамлакатларнинг хавфсизлиги кўп жиҳатдан инсоннинг ўзининг англаши, нафсини бошқара олиши ва қалбининг покланганлиги ва хотиржамлиги даражасига боғлиқ. Инсонни ўзлигини англаши, нафсини тарбиялаши ва қалбини поклаб кенг тафаккурли бўлишини назарий ва амалий ўргатадиган таълимот тасаввуфдир. Тасаввуф инсоншунослик, нафсшунослик, қалбшунослик, руҳиятни англашга қаратилган назарий ва амалий таълимот бўлиб, баркамол инсонни тарбиялашга қаратилгандир. Ҳозирги кунда инсон жисми ва руҳиятига хавф солаётган турли глобал муаммолар гирдобадаги инсонни саломат, тинч, хотиржам, барқарор яшашига, жисман ва руҳан соғлом бўлишига ёрдам берувчи таълимотлардан бири тасаввуфдир. Инсонни моддий танаси ва маънавий вужудини уйғунликда ўрганиб, унинг парвози ва камолига қанот бағишловчи йўлларни бу таълимот ўргатади. Илк тасаввуфий тариқатлар ҳақида Хужвирий ўзининг “Кашф ул маҳжуб” асарида ёзган. Шулардан бири Ҳаким Термизий томонидан асосланган Ҳакимия тариқатидир.

Илк мумтоз тариқатлар сифатида Аҳмад Яссавий асослаган Яссавия, Нажмиддин Кубро асослаган Кубравия, Шаҳобиддин Сухравардий асослаган Сухравардия, Абдулқодир Гелоний асослаган Қодирия ва Абдулҳолиқ Ғиждувоний асослаган Хожагон тариқатлари вужудга келди. Илк ва мумтоз тариқатлардаги барча яхши томонларни олиб, жамлаб, таҳлил этиб, тариқатларнинг зубда ва хулосаси сифатида Баҳоуддин Нақшбанд томонидан 1370-йилда Бухорои Шарифда Шоҳ Нақшбанд, Баҳоуддин, Балогардон номлари билан машҳур Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Бухорий томонидан Нақшбандия таълимоти ва тариқатига асос солинди. Бу таълимотнинг номи Баҳоуддиннинг кимхоб матосига нақш боғлаш, яъни нақшбандлик касбу ҳунарларидан олинган бўлиб, бу йўлдан юрувчилар “Нақш банд, ба дил банд” - “Нақшни боғла, дилда боғла” шиори асосида қалбда Оллоҳни нақшлаб, ҳалол меҳнат билан кун кечирганлар. Нақшбандиянинг “Даст ба қору дил ба Ёр” шиори инсонни мукамал ҳаракат қилиб камолга етиши ва айни дамда оила, маҳалла, жамият ва бутун борлиққа эзгу амалда бўлишини ўргатади.

Нақшбандия таълимотини вужудга келишида ва ундаги тасаввуфий тушунчаларни шаклланишида Ҳакимия илк тасаввуфий тариқатининг ўрни катта.

Шарқ тамаддуни ривожига салмоқли ҳисса қўшган тасаввуф илми намоёндаларининг хусусан Ҳакимия ва Нақшбандия таълимотлари назариётчилари маънавий мероси бугунги маданий трансформацион жараёни меъёрлаштириш, умуминсоний қадриятларни сақлаб

қолиш учун муҳим инсонпарварлик аҳамият касб этади. Чунки уларнинг маънавий мероси бугунги ўзгаришлар жараёни уйғунлаштириш, тартибга солиш, умуминсоний қадриятларни сақлаб қолиш учун долзарб аҳамиятга эгадир.

Материаллар ва методлар

Нақшбандия таълимотига доир асосий манбалар “Маноқиб”, “Мақомот”, “Тазкира” ва рисолалардир. Баҳоуддин Нақшбанд ҳаёти ва таълимоти ҳақида асосий ёзма манбаларнинг энг муҳимларидан бири Салоҳиддин ибн Муборак ал Бухорийнинг “Анис ат-толибин ва уддат ус-соликин” асаридир. Бухоро давлат музейи қўриқхонаси фондида бу асарнинг қўлёзма нусхаси 27772/11 тартиб рақами билан сақланмоқда. “Анис ат-толибин”нинг Бухоро музейи нусхаси муқаддима ва тўрт қисмдан иборат. Асарнинг биринчи қисми валий ва валоятга бағишланган бўлиб, Нақшбандиянинг Ҳаким Термизий ғояларидан баҳраманд бўлганлиги масаласи асосланган. Муҳаммад Боқирнинг “Мақомоти Ҳазрат Хожа Нақшбанд” асарида Баҳоуддин Нақшбанднинг Ҳаким Термизийдан 22 йил таълим олганлиги ёзилган. Баҳоуддин Нақшбанднинг иккинчи шогирди Муҳаммад Порсонинг “Рисолаи кудсия” асарида Баҳоуддин Нақшбанднинг айтган ҳикматли сўзлари жамланган ва шарҳланган. Бу манба Нақшбандия ва Ҳакимия таълимотидаги ворисийлик ҳамда умумий ва хусусий томонларни аниқлашга хизмат қилади. Баҳоуддин Нақшбанднинг тўртинчи шогирдлари Яъкуби Чархийнинг “Рисолайи унсия” асари ҳам қимматли манбадир. Бу манбалар асосида ёзилган. Абдурахмон Жомийнинг “Нафаҳот ул-унс” ва Алишер Навоийнинг “Насойим ул муҳаббат” тазкираларнинг ўрни каттадир. Бу манбалар жамланган ҳолда нашрдан чиққан [Баҳоуддин Нақшбанд (Манбалар таҳлили). Тўплаб нашрга тайёрловчи мақола изох ва шарҳлар муаллифи. Г. Н. Наврўзова. – Тошкент: “Sano-standart” нашриёти, 2019. 256 б].

Мустақиллик йилларида Нақшбандия таълимотига доир монография ва мақолалар эълон қилинди [Наврўзова Г. Нақшбандия тасаввуфий таълимоти ва баркамол инсон тарбияси. –Тошкент: “Фан”, 2005. 233 б. Наврўзова Г. Н Нақшбандия - камолот йўли. – Тошкент: “Фан”, 2007. 189 б. Navruzova G.N. Khojagon education and the specifics of this way. ACADEMICIA An International Multidisciplinary Research Journal. ISSN: 2249-7137 Vol.11, Issue1, January 2021 Impact Factor: SJIF 2021=7.492 1131-1137. Наврўзова Г.Н. Баҳоуддин Нақшбанд. Бухоро: Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Фалсафа ва ҳуқуқ институти нашриёти, 2009. 174 б. Наврўзова Г. Баҳоуддин Нақшбанд (Рисола)/Г.Н. Наврўзова; лойиҳа муаллифи ва масъул муҳаррир Қ.Қ. Ражабов.-Т.: “ABU MATBUOT-KONSALT” нашриёти, 2011.-24 б. Наврўзова Г. Н. Баҳоуддин Нақшбанднинг тасаввуфий таълимоти. Ўзбекистон фалсафаси тарихи. II том. Т.: “Mumtoz so’z”, 2017. 34-62 бетлар. Наврўзова Г.Н. Баҳоуддин Нақшбанд таълимоти Яъкуби Чархий тавсифида. Тафаккур зиёси-илмий услубий журнал. 2020. 2- сон. 80-81 б. Navruzova G.N. Bahauddin Naqshband-the seventh pir of Bukharai Sharif (Noble Bukhara). Islom tafakkuri (Maxsus son) 2020. B. 5-8. Navruzova G.N., Ubaidova V.E. Pharaoh of the weavers of Bahauddin Naqshband. Academicia. An International Multidisciplinary Research Journal. Vol. 10 issue 5, May 2020. Impact Factor: SJIF 2020=7.13. 922-926 pages. Наврўзова Г., Зоиров Э. Бухорои Шарифнинг етти пири. Тошкент: Muharrir, 2018. 80]. *Баҳоуддин Нақшбанд билан биргаликда уни ишини давом эттирган тасаввуф намоёндалари ҳақида ҳам илмий мақолалар нашр этирилди. Рахматова Холидаҳон Нақшбандияни жаҳонга танитган Хожа Ахрори Валий [Рахматова Х. Хожа Ахрор Валийнинг ижтимоий –фалсафий қарашлари. Тошкент: “Adib” 2014. 119 б.], Зоиров Эркин [Зоиров Э. Махдуми Аъзамнинг ижтимоий-сиёсий ва фалсафий қарашлари. Т.: Дурдона, 2015.-144 б. Zoirov E.X., Gafurov D.O. Analysis of the teachings of Maxdumi Azam and classification of pamphlets. INTERNATIONAL ENGINEERING JOURNAL FOR RESEARCH & DEVELOPMENT IJRD E-ISSN – 2349-0721 impact factor SJIF 2020=6.549, p.p. 464-467. Зоиров Э. Махдуми Аъзам. (рисола). Т.: “ABU MATBUOT-KONSALT”, 2011. - 28 б. Зоиров Э. Махдуми Аъзамнинг “Рисолаи вужудия” асари. Сино. 2008. № 29. 71-76 б] ва Саматов Хушид [Саматов Х. Махдуми Аъзам маънавий мероси ва ҳозирги замон. Монография. Т.: “Tafakkur” нашриёти, 2019. ISBN 978-9943-24-266-1 8,4 б.т. Саматов Х. Махдуми Аъзам Косоний таълимотида оила ва никоҳ масалалари. Илмий рисола. Т.: “Наврўз” ДУК нашриёти, 2020. ISBN 978-9943-6015-5-0 2.2 б.т. Саматов Х. Роль*

Махдуми Аъзам Касани в тарикате Накшбандийа и системы социальной защиты населения «Химоят». Ученый XXI века. Международный научный журнал. Россия. №5-1(64), май 2020 г. 40 с] *ҳамда ёш тадқиқотчи Гафуров Дониёр* [Gafurov D. O. The issue of respect for the elderly in the spiritual heritage of Makhdumi Azam. EPRA International journal of multidisciplinary research (IJMR)-Monthly, Peer Reviewed (Refereed) & indexed International Journal Volume-6 Issue-9 September 2020. SJIF Impact Factor: 7.032, p.p. 370-372. Гафуров Д.О. Махдуми Аъзам “Рисолаи шайбийя” (Кексалик ҳақида рисола) рисоласида кексаларни эъзозлаш масаласи. “UzAcademia” scientific-methodical journal. 09.2020. 226-232 б. Гафуров Д.О. Шарҳи ал валади сирру абийҳи (“Фарзанд отасининг сиридир” деган ҳадис шарҳи) рисоласида фарзанд тарбиясининг фалсафий-ахлоқий таҳлили. Materials of the International scientific-online conference in “INNOVATIVE ACHIEVEMENTS IN SCIENCE 2020” мавзусидаги 1-сонли халқаро илмий-онлайн конференцияси материаллари тўплами. Фарғона-2020, p.p. 342-349. Gafurov D.O. The issue of respect for the elderly in the spiritual heritage of Mahdumi Azam. MONOGRAFIA POKONFERECYJNA, Science] *Нақшбандияни назарий ривожлантирган Махдуми Аъзам ҳақида монография ва мақолалари эълон қилдилар. Валийлик ғоялари Кумушхонавий асарларида борлиги ҳам асосланмоқда* [Гуламова М. Мушку анбар ҳидли валоят ғунчаси – Зиёуддин Аҳмад Кумушхонавий. Имом Бухорий сабоқлари. 2020. 2-сон 28-29 б].

Нақшбандия таълимоти генезисига оид махсус монография эълон қилинди [Наврӯзова Г.Н., Рахматова Х. Нақшбандия тушунчалари генезиси. Бухоро: “Бухоро, 2010. 150 б] *ва унда Ҳужвирийнинг “Кашф ал-маҳжуб” асари асосида барча тариқатлар қаторида Нақшбандия ва Ҳакимия тариқатларининг ўзаро алоқадорлиги қисқача ёритилди. Мустақиллик йилларида Ҳаким Термизийнинг “Хатм ул-авлиё”, “Манозил ул-ибод мин ал-ибода”, “Адоватун-нафс” ва “Баён ул-касб” асарлари таржима қилиниб нашр эттирилди. Ёш тадқиқотчи Ҳайитов Лазизбек Ҳаким Термизийнинг маънавий меросини фалсафий таҳлил этиб, қатор мақолаларни эълон қилди* [Хаитов Лазизбек. Ҳаким Термизий – нафс илмининг назариётчиси. Islom tafakkuri. 2020. 4-сон. 59-64 б. Хаитов Лазизбек. Ҳаким Термизий асарларида соғлом қалб масаласи. Islom tafakkuri. 2021. 1-сон. 42-47 б]. У Ҳаким Термизийни нафс тушунчасининг назариётчиси эканлиги, соғлом қалб ҳақидаги ғояларини асослаш билан биргаликда Ҳаким Термизийнинг “Баён ул-касб” асари ғоялари таҳлилида Нақшбандия таълимотидаги “Даст ба кор дил ба Ёр” шиорига таъсири борлигини асослаб берган. Янги таржима этилган манбалар ва тадқиқотлар асосида Нақшбандияга Ҳакимия тариқатининг таъсирини қиёсий таҳлил асосида ўрганиш зарур.

Муҳокама ва натижалар

Тадқиқотнинг мақсади бирламчи манбалар асосида Баҳоуддин Нақшбанд асослаган Нақшбандия таълимотининг шаклланиши ва ривожига Ҳаким Термизий асослаган илк сўфий тариқатлардан бўлган Ҳакимиянинг таъсирини очиб бериш ва уларни қиёсий таҳлил этиш шу асосда тасаввуфни яхлит жараён сифатида тизимли ўрганиш, илк тариқатлар кейинги мумтоз тариқатларнинг ривожигаги ўрнини очиб бериш, Ҳакимия таълимотидаги валий тушунчасини ҳар томонлама таҳлил этиш асосида баркамол инсонни хусусиятларини аниқлаш ва шу руҳда ёшларни тарбиялашга доир тавсиялар ишлаб чиқишдан иборат.

Тадқиқотнинг асосий ўрганиш объекти X-XV асрда ёзилган манбалар бўлгани учун герменевтика усули асосида уларни тушунишга ҳаракат қилинди. Манбалардаги фактлар ва воқеалар тарихийлик ва мантиқийлик услуби асосида ўрганилиб, қиёсий таҳлил услубидан фойдаланиб, умумлаштирилди. Мақоланинг методологик ва назарий асосини умумфалсафий тамойиллар ва тадқиқотлар ташкил этади. Мақолада фалсафа фанида илгари сурилган, асосланган ҳозирги замон фалсафа тарихи муаммоларини таҳлил этишда қўлланиладиган назарий услубий тамойилларга амал қилинди. Асосий тамойил сифатида илмий холислик олиниб, бутун материал яхлит тизимли таҳлил этилди ва ундаги умумий ва хусусий томонлар ажратиб кўрсатилди.

Ҳаким Термизий Ҳакимия тариқати асосчиси

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али ибн Ҳасан ибн Башир Ўзбекистондан етишиб чиққан забардаст олим, мутафаккир ва тариқат пешволаридан биридир. У киши Ҳаким Термизий

номи билан машхур бўлиб, Термизда туғилган ва шу ерда вафот этган. Вафот тарихини эса олимлар асосан 235-ҳижрий қамарий (мелодий 898) ва 269-ҳижрий қамарий (мелодий 909) йил деб кўрсатишган. Хужвирий ёзадики, “Мени шайхим айтардики, “Муҳаммад (Термизий Г.Н.) – ҳақиқий тоза дурдир. Ундай дурни бутун оламда тенги йўк” [Али ибн Усман аль-Джубали аль-Худжвири. Раскрытие скрытого за завесой для сведущих в тайнах сердец (Кашф аль-махжуб ли арбаб аль кулуб). /Перевод с английского А.Орлова, Изд. Перв.- Москва:Единство, 2004. 140-бет].

Ҳаким Термизийнинг ҳаёти ҳақида муфассал, аниқ маълумот берадиган манба йўқ. Термизийнинг ўз асарлари ва бошқа манбалардан у кишининг ҳаёт йўли ҳақида баъзи тасаввурларга эга бўламиз. Хусусан, унинг "Будувв-уш-шаъни Аби Абдуллоҳ Муҳаммад Ибн Али ал-Ҳаким Термизий" номли кичик бир рисоласи орқали муаллиф ҳаёти, жумладан, отасидан илм ўрганганлиги, ёшлик чоғида Куфа ва Басра орқали Маккага сафар қилганлиги, Куфада ҳадис таълимини олганлиги, Термизга қайтаётиб, йўлда Қуръони Каримни ёдлаганлиги ҳақидаги маълумотга эга бўлиш мумкин. Лекин бу рисоладаги диққатга молик асосий масала илҳомнинг турлари, унга туш ва бедорликда зоҳир бўлган рўёлар тасвиридир".

Ҳаким Термизий ўз асарлари орқали Аҳмад ибн Осим Антокийнинг тасаввуфга оид бир асарини завқ билан ўқиганлиги ва ҳолатида ўзгаришлар бўлганлиги, тушида ҳазрат пайғамбаримизни (Аллоҳдан у зотга салоту саломлар бўлсин) кўриб файз ва таскин топганлиги, унга илҳомлар бўлганлиги ва бошқа воқеалардан хабар беради.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, Ҳаким Термизийнинг ҳақиқат ва маърифатга оид сўзларини ҳамма ҳам тушунавермаган. Шу тушунмовчиликлар сабаб, бир муддат у киши ҳақида фитна ва игволар пайдо бўлган. Баъзи олимлар Ҳаким Термизийнинг бир неча йил юртидан ҳижрат қилишига мана шундай фитналар сабаб бўлган дейишади. "Ҳақ сийлаган - сийланар" деганларидек, халқ оқибат у зотнинг улуғ авлиёлардан ва Ҳақ йўлда собит эканларидан огоҳ бўлган, умрларининг охирига қадар ҳурматларини бажо келтиришган. Қабрлари бугунги кунда ҳам машхур зиёратгоҳдир.

Хатиби Боғдодийнинг ёзишича, Термизийнинг отаси - Али ибн ал-Ҳасан ҳадис илмининг билимдон олимларидан бўлган. У араб халифалигининг пойтахти бўлган Боғдодда ҳадис илми тўғрисидаги баҳсу мунозараларда фаол иштирок этган. Ҳаким Термизий "Ар-радду алал-муаттила" китобида таъкидлашича, унинг онаси ва бобоси ҳам ҳадис илмида етук олимлардан бўлишган. Демак, Ҳаким Термизий илм ўчоғи бўлган хонадонда дунёга келган ва тарбияланган. Аллоҳ каломия ҳазрат пайғамбаримизнинг муборак ҳадисларига асосланган илмий муҳит ва тарбия маскани Термизийнинг истикболини белгилаш ва тафаккурини шакллантиришда асосий омил бўлиб хизмат қилган.

Илмий ва эътиборли тасаввуфий манбаларда бу олим ва ориф зотнинг номи ҳурмат билан тилга олинади. Жумладан, Абу Абдуррахмон Суллаймий (ваф. 1021) "Табақотус-суфия"да у кишидан бир қанча ҳикмат ва маърифатга оид сўзлар нақл қилса [Абу Абдуррахмон Суллаймий. Табақотус-суфия. Миср, 1406 х. (1974), 217—220- бетлар], Фаридиддин Аттор (1148/51-1219/21) "Тазкиратул-авлиё"да Ҳаким Термизийни: "шариат ва тариқатда мужтаҳид", "ҳадис, ривоят ва хабар бобида ишончли зот", "риёзат ва каромоти кўп", "хулқи улуғ" каби сифатлар билан эслаб, "бағоят ҳикмат соҳиби" бўлганлигидан "ҳакимул-авлиё" (валийлар ҳаками) деб аталганига диққатни қаратади [Фаридиддин Аттор. Тазкиратул авлиё. Техрон, 1373 х. 514-523 бетлар].

Алишер Навоий ҳам "Насойимул-маҳаббат" тазкирасида, ёзади: "Муҳаммад бин Ҳаким Термизий қаддасалло руҳаҳу иккинчи табақадиндур. Куняти Абу Абдуллоҳдур-улуғ машойихлардандур. У Абу Туроб Нахшабий, Аҳм Хизравайҳ ва ибн Жалоллар билан суҳбат қилган, кўп ҳикматли сўзлари, зоҳир кароматлари ва машхур асарлари бор. Жумладан, "Хатмул-валоят", "Наҳаж", "Наводирул усул" ва бошқалар. Зоҳир илмида ҳам асарлари бор. Бир тафсир ёзишга киришган, лекин тугатишга умри вафо қилмаган. Унинг шогирди Абу Бакр Варроқ Ҳаким Термизий ҳар якшанба Хизр алайҳиссалом билан мулоқот қилиб турганини ривоят қилган [Алишер Навоий. Насойимул-маҳаббат. 20 томлик, 17-том, Т. Фан, 2001, 84-бет].

Ҳаким Термизий нафақат ҳадис ва шариат илмлари билимдони, балки тасаввуф тариқати асосчиси ҳамдир. У аҳли суннат вал жамоат этикодига мувофиқ "Ҳакимия" тариқатига асос солган ва мухлислари кўп бўлган. Ҳужвирий (ваф. 1072-1077) "Кашфул-махжуб" асарида ҳақ тариқатлардан еттинчиси "Ҳакимия" эканлиги, унинг мансублари Ҳаким Термизийни муршид, пешво деб билишларини таъкидлайди.

Ҳаким Термизий тафсир, тасаввуф, машойих тарихи, ҳадис, фикҳ, калом, ахлоқ ва нафс масалаларига доир бир қанча асарлар ёзган. Уларнинг сони манбаларда 30 дан 126 гача китоб ва рисоалардан иборат, деб қайд этилади.

Филология фанлари доктори Абул Ҳусайн Зарринқўбнинг аниқлашича, Ҳаким Термизийнинг куйидаги асарлари нашр этилган:

1. "Наводирул-усул фи маърифати ахборир-расул", Димишкий шарҳи, Истанбул, 1293 х.қ. (мел.1876 й).

2. "Хатмул-авлиё", Усмон Яҳё нашрга тайёрлаган. Байрут, 1925й.

3. "Рисолату баёнил-фарқ байнас-садр вал-қалб вал-Фуод, вал-лубоб". Никелос Ҳир. Қоҳира, 1958 й.

4. "Рисолату аршил-мувахҳидин", Paul Sdath, Қоҳира (Миср), 1946 й.

5. "Китобур-риёза", "Адабун-нафс". Орбери, Али Ҳаса Абдулқодир. Қоҳира (Миср), 1946.

6. "Ҳақиқатул-адлия" Абдулмуҳсин ал-Ҳусайний, Искандария (Миср), 1946.

7. "Масоилут-таъбир", Орбери. Италиядаги "Мутолаъоти шарқий" журнали, инглизча таржимаси билан, 1940.

8. "Ар-радду алар-рофиза вал-ақя вал-ҳаво". Истанбул, "Шарқийёт мажмуаси", 1966.

9. "Рисолаи Будувв-уш-шаън". Карачи, Покистон. "Мутолаъоти исломий" журнали [Абдулҳусайний Зарринқўб. Жустужў дар тасаввуфи Эрон. Душанбе: «Ирфон», 1992. 43-49 бетлар].

Мазкур китоблардан ташқари "Илал-убудия", "Ал-акёс вал муғтаррин", "Баён ул-касб", "Ал-макнун ва исолату мокона ва мо яқун", "Азобул-қабр", "Ат-тавҳид", "Тарих ул-машойих", "Одоб ул-муридин" каби асарлар ёзганлиги ҳам манбаларда қайд этилади.

Олимларнинг аниқлашича, Ҳаким Термизий асарлари Муҳиддин ибн Арабий, Ҳужвирий, Субкий, Заҳабий, Ибн Ҳажар Асқалоний, Абдурахмон Жомий, Ибн Таймия, Ҳожи Халифа, Имом Шаъроний ва бошқа олимларнинг ижодига у ёки бу даражада таъсир этган.

Ҳаким Термизий ўзидаги илму маърифатни ўзидан кейинги наслларга етказишда ҳам фаол бўлган. У кўплаб ориф ва фозил инсонларни етиштирган. Шулардан иккитасини эслаш кифоя. Бири "Авлиёлар муаллими" сифатини олган Абу Бакр Варроқ Термизий, иккинчиси "Қалблар жосуси" лақабига сазовор бўлган Ҳасан ибн Али Журжонийдир. Бироқ, Термизийнинг ҳаёти ва ижоди билан боглиқ воқеалар, унинг таълимоти, кўрган тушлари, каромати ва Хизр алайҳиссалом билан бўлган мулоқотлари асосан, Абу Бакр Варроқ Термизий орқали халқ орасида кенг тарқалган.

Баҳоуддин Нақшбанд камолотида Ҳаким Термизий ўрни

2500 йиллик тарихга эга Термиз шаҳри обрўйини жаҳонга танитган алломалардан бири Ал-Ҳаким Абу Абдулло Муҳаммад бин Али Ҳакими Термизийдир. У Ўрта Осиёда тасаввуфнинг энг йирик намояндаларидан бири бўлган ва Нақшбандия таълимотининг асосчиси Баҳоуддин Нақшбанд ҳаёти ва таълимотига салмоқли таъсир ўтказган.

Алишер Навоийнинг "Насойимул-маҳаббат" ва Муҳаммад Боқирнинг "Мақомоти шох Нақшбанд" асарларида келтирилишича, ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд йигирма икки йил Ҳаким Термизий тариқатига эргашганлар ва у кишининг руҳониятидан файз олганлар.

"Мақомот"да яна нақл қилинишича, жазба теккан орифлардан бири Шайх Абдуллох Хўжандий шундай дейди: "... ногоҳ Термизга бориб қолдим. Хожа Ҳаким Термизийнинг мунаввар марқадрарига таважжуҳ қилдим. Мени уйку элитди. Тушимда менга дедилар: "Мен Хожа Муҳаммад Али Ҳаким Термизийман..." Ёнларида нуроний бир пир бор эди. "Улар Хизр алайҳиссаломдирлар. Аммо сен ҳозир ўзингта ташвиш берма ва изтиробга тушма, сен кидираётган нарса ўн икки йилдан сўнг Бухорода, ўша даврнинг кутби замони бўлган Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ҳузурида ҳосил бўлади", -

дедилар. Демак, Термизийнинг таълимоти Нақшбандиядек ҳаётбахш тариқатга асос солган Баҳоуддин Нақшбанд таъсир этган ва Аллоҳнинг изни билан икки буюк валий орасида руҳоний алоқа ва иртибот бўлган.

Баҳоуддин Нақшбанд 22 йил Ҳакимия тариқати асосчиси Ҳаким Термизий руҳига таважжух этиб, ундан тарбия олган. Ҳакимия тариқатнинг валийлик ва каромат ҳақидаги ғояларини Нақшбандия қабул этган. Салоҳиддин ибн Муборак ўзининг Баҳоуддин Нақшбанд ҳаёт йўлига оид “Анис ат-толибин ва уддат-ас соликин” маноқибининг 1- бобини валий ва валоятга бағишлаган. Нақшбандиянинг валийликка нисбатан қарашлари “Сирли олам” (1993 йил №7) журналидаги ва Термиз шаҳрининг 2500 йиллигига бағишланган халқаро анжумани тўпламидаги “Баҳоуддин Нақшбанд ва Ҳаким Термизий” мақоламизда очиб берганмиз.

Баҳоуддин Нақшбанд ҳаёти ва таълимоти ҳақида асосий ёзма манбаларнинг энг муҳимларидан бири Салоҳиддин ибн Муборак ал-Бухорийнинг “Анис ат-толибин” асаридир. Бухоро давлат музейи кўриқхонаси фондида бу асарнинг қўлёзма нусхаси 27772/11 тартиб рақами билан сақланмоқда. “Анис ат-толибин”нинг Бухоро музейи нусхаси муқаддима ва тўрт қисмдан иборат. Бу қимматли манба орқали биз Ҳаким Термизий ва Баҳоуддин Нақшбанд ҳаёт ва таълимотларига оид қуйидаги уч фикрга келишимиз мумкин:

1. Баҳоуддин Нақшбанд руҳий камолотида Ҳаким Термизийнинг муносиб ўрни бор. Бу манбада Баҳоуддин Нақшбандга руҳий тарбия берган валий Хожа Ҳакими Термизий эканлиги кўрсатилган. Унда таъкидланишича, хижрий 789 йилда Баҳоуддин айтган эдики: “Йигирма икки йилдирки, биз Ҳаким ат-Термизий тариқатига эргашамиз ва улар бесифат эдилар. Агар бирор киши билса мен ҳам бу замонда бесифатдурман” [Салоҳиддин ибн Муборак. Анис ут-толибин ва уддат ус-соликин. 15-бет].

2. Баҳоуддин Нақшбанднинг тасаввуфий таълимотида Ҳаким Термизийнинг таъсири орқали “бесифатлик” ва “бенишонлик” деган тушунчалар вужудга келган. Ҳазрат Хожа айтардики, “Авлиёлар пешвоси Хожа Муҳаммад Али Ҳаким Термизийнинг руҳониятига таважжух қилсам, бунинг таъсири тўлиқ бесифатлик тарзида зухур қиларди. Бу таважжухда қанча сайр қилсам ҳам, ҳеч қандай таъсир ва сифат аён бўлмас эди” [Муҳаммад Порсо. Рисолаи қудсия. 64-бет].

3. Баҳоуддин Нақшбанд бу ҳолатни руҳониятда бўлишини кўрсатади ва айтади: “Руҳоният вужуди ҳақиқатнинг чегарасиз нурлари ичида маҳв бўлгач, одам қанчалик ўзида мавжудлик кидирмасин ва идрок сармоясини ўзида изламасин, бесифатлик ва бениҳояликдан ўзга нарсани кўрмайди” [Рисолаи қудсия. 78-бет].

Ҳакимия ва Нақшбандияда валийлик тушунчаси

Ҳаким Термизийнинг тасаввуф тарихидаги энг буюк хизматлари бу таълимотга валий тушунчасини киритганларидир. Валийликни инкор этувчи иккита оқим – мўътазилийлар ва антропоморфистлар мавжуд [Кашф ал-маҳжуб. 212-бет]. Мўътазилийлар бир мусулмонни иккинчисидан фарқини инкор этади. Антропоморфистлар эса алоҳида қобилиятли инсонлар аввал бўлганлар, ҳозир улар йўқ дейдилар.

Ҳужвирий 4000 рижолул ғайб – яширин, бир-бирини танимайдиган валийлар, 300 аҳёр, 40 абдол, 7 аброр, 4 автод, 3 нукаба, битта кутб ёки ғавс бор, булар бир-бирини биладилар [Кашф ал-маҳжуб. 213-бет], дейди.

Баҳоуддин инсон камолоти масаласига эътибор бериб “валий”лар муаммосини маҳсус тадқиқ этди. Манбалар таҳлили кўрсатадики, бу назарий масалани ҳал этишда Хожа Муҳаммад бин Ҳаким Али Термизий асарлари ғоявий манба сифатида хизмат этган. Валийликка дахлдор масалаларда ҳам Баҳоуддин Нақшбанд бу аллома асарларидан иқтибослар келтирилган. Бу масалани ёритишда Салоҳиддин ибн Муборакнинг “Анис ат-толибин” асаридаги “Валий ва валоят таърифида” деб номланадиган биринчи қисми муҳим манбадир. Бу асар Муҳаммад Боқирнинг “Мақомоти ҳазрат хожа Нақшбанд” асарида шу биринчи қисми борлиги билан фарқ қилади [Бу ҳақда батафсилроқ қаранг: Наврўзова Г.Н., Қосимова З.И. Нақшбандия тасаввуф тариқати тўпламининг Бухоро музейи нусхаси//Памятники истории и культуры Бухары. Сб. статей. – Бухара: 1994. – Вып. 3. – С. 65-69].

Ҳақим Термизийнинг валийлик масалаларига бағишланган “Хатм ул-авлиё” асари жуда машҳур бўлган. Асарда у авлиё ва пайғамбарларни таққослайди, улар ўртасидаги ўхшашликлар ва фарқларни баён этади. Унинг фикрича, авлиёларнинг ҳам хатми ва муҳри бўлади. Муҳр авлиёнинг мукамаллигидан далолат беради, лекин ҳамма авлиё ҳам бу даражага етган эмас. Валийларнинг ўзлари ҳам маълум пағоналарда туришлари билан фарқланадилар. Аллома уларнинг олийсини “Қутб” деган ном билан юритади. Ана шу қутб даражасига етган авлиёларнинг хатми ўтказилиши ва муҳри бўлганлиги таъкидланади.

Нақшбандия таълимотига кўра, “Валий қалби маъдани анвори жалолдир. Валий юзидаги нур ва латофат валий қалбидаги ана шу анвордандир. Ул нурнинг акси валийнинг сиймосидан зоҳир бўлур ва ҳар ким унинг юзига назар айласа, ул киши Ҳаққ таолони ёд этар ва унинг зикрига машғул ўлур” [Салоҳиддин ибн Муборак. Анис ат-толибин. 76-бет].

Муҳаммад Порсо “Рисолаи қудсия” асарида Баҳоуддин Нақшбанд ҳақида айтган эди:

Гашт бе кибру, риёю кина,
Нури қудсиру рухаш оина.
Он лиқои ў жавоби ҳар савол,
Мушкил аз ў ҳал шавад бе қилу қол [Муҳаммад Порсо. Рисолаи қудсия. Тошбосма. 111-бет].

Мазмуни:
Кибр, риё, кинасиз бўлди,
Юзи қудсий нур оинасидир.
Унинг юзи барча саволларга жавоб,
Сўзсиз ундан мушкул ҳал бўлади.

Бу таълимотда валийларга муносиб хусусиятлардан бири сифатида уларнинг суҳбатига мушарраф шахснинг ўзидаги башарий истаклардан воз кечиб, малакий даражали сифатларга эга бўлиши ҳам иншо этилган. Валий суҳбатига мушарраф шахс ўзидаги гил - тупроқ ва сувдан тузилган тана истакларидан воз кечади ва юксалади, деган фикрни Ҳазрати Азизон таъкид этганлар.

Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд валийликнинг учта хусусияти бор деб, қуйидаги фикрни баён қилади:

Се нишон бувад валиро, ки нахуст он ба маъни,
Ки чу рӯи ў бубини, дили ту бар ў гарояд.
Дуввум он, ки дар мажолис, чун суҳан кунат зи маъни,
Ҳамаро зи ҳасти худ б-ҳадис мерабоят.
Севум, он буват б-маъни вали аҳаси олам,
Ки зи ҳеч узв ўро ҳаракоти бад наёяд [Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир. Мақомототи Ҳазрат Хожа Нақшбанд. 59-бет].

Мазмуни:
Валийликнинг уч белгиси бор, биринчиси у бамаънидир,
Унинг юзини кўрган заҳотинг дилингни ром этади,
Иккинчиси, агар мажлисда маъни ҳақида сўзласа,
Бутун борлиғи ила ҳаммани ўзига мафтун этади.
Учинчиси, валий маъно жиҳатидан оламдаги махсус кишидир,
Унинг бирор узвидан ҳам ёмонлик келмайди.

Мўминлик даражасининг ниҳояси – авлиёлик даражаси деб, ундан сўнг шуҳадо, сидиқо, анбиёву расул, анбиё ул-аъзам ва охири ниҳояси бўлмаган даража мустафо, деб айтилади.

Нақшбандия таълимотига кўра, валийлик даражасига етганлар иккига бўлинади. Биринчиси - муршид раҳбарлигида риёзат чекиб, қалбини софлаган ҳолда шу даражага етганлар. Лекин булар учун ўз башарий истакларини ўлдириш жуда қийин кечади. Иккинчиси

- Тангрининг ўзи уларни тарбия қиладиган кишилар. "Анис ут-толибин" асарида бундай валийлар мажзуб-жазб қилинган, яъни Ҳаққ майдонига тортилган маъносида таърифланган. Валийларнинг бу турида и л ҳ о м тариқи ила қалб ва тилларидан каломи ҳикмат иншо этилиши таъкидланади. Яъни Тангрининг нури уларнинг қалбига илҳом ила кирган ва улар бу илоҳий нур орқали шундай сифатга эга бўлган зотлардир. Ҳозирги илмий тил билан айтганимизда, валийларнинг бу даражасида латиф қувват - биоэнергия майдони бемалол олам қувват-ахбор қатлами билан алоқа қилишга қодир бўлади. Шунинг учун ҳам улар ўзгалардан ажралиб турадилар.

Валийлар илҳом орқали илоҳий нурни кашф этсалар, анбиё ваҳий орқали Тангри сўзларидан баҳраманд бўлади.

Муҳаммад Порсо валийлар ўз иродаларини тўла Тангри иродасига тобеъ қилганлари ва улардаги барча хусусиятлар илоҳий фазилатга эга эканлигини баён этади:

Авлиёро ҳаст қудрат аз Худо,
Тири жаста боз гардонат зи роҳ[Рисолаи қудсия. 64-бет].
Мазмуни:
Авлиёларнинг қудрати илоҳдандир,
Учаётган ўқни ортга қайтара оладилар.

Валийликда бесифатлик ва бенишонлик

Муҳаммад Порсо Баҳоуддин Накшбанднинг маърифатга оид сўзлари жамланмаси ва шарҳи бўлган. "Рисолаи қудсия" асарида бесифатлик ва бенишонликни авлиё ҳолининг мукаммаллиги ва даражасининг ниҳояга етганлиги деб айтади. У: "Бесифатлик Аллоҳдан юз берувчи кашф ҳолатига ишоратдирки, бу жуда олий мақом ва жуда азиз даражадир. Бу ибора ва ишора мазкур мартабанинг асл моҳияти ва ҳақиқатини англатишдан ожиздир" [Рисолаи қудсия.78-бет], дейди. Манбада: "Сулукнинг ибтидосида бўлганлар бесифатлик ҳолатини тушунмайди", деб ёзилган. Буни ўрта мақомдагилар англашлари учун айтилган.

Манбада бесифатликни изоҳлаш учун қуйидаги назмий иборалар келтирилади:

Бартар аз илм аст, берун аз аён,
Зоташ андар ҳастии худ бенишон.
З-ў нишон жуз бенишони кас наёфт,
Чорае жуз жонфишони кас наёфт.

Гар аён жўи ниҳон он гаҳ бувад,
В-ар ниҳон жўи аён он гаҳ бувад.
В-ар баҳам жўи чу бечун аст ў,
Он замон аз ҳар ду берун аст ў.

Сад ҳазорон тавр аз жон бартар аст,
Ҳар чи хоҳам гуфт ў з-он бартар аст.
Ажз аз он ҳамроҳ шуд бо маърифат,
К-ў на дар шарҳ ояду на дар сифат[Рисолаи қудсия. 71-бет].

Мазмуни:

У илмдан юқори ва англашдан узоқ,
Унинг зоти ўз борлиғи ичида бенишондир.
Ундан нишон қидирганлар, бенишонликдан ўзга нарсани топмади,
Унга жон фидо қилишдан ўзга чора топмади.

Агар уни аёнликда қидирсанг, ниҳон бўлади,

Агар уни ниҳонликда қидирсанг, аён бўлади.
Агар икковидан қидирсанг, қидирки у ҳеч нарсага ўхшамайди,
Қидирган пайтингда у бу икки ҳолдан ташқари бўлади.

Жонимиздан у юз минг марта олийроқдир,
Нима деб айтсам ҳам, у айтганларимдан юксакроқдир.
Уни на шарҳлаб бўлади-ю ва на сифатлаб,
Шу сабабли ожизлик билимимизга ҳамроҳ бўлади.

Бу мисралар “бесифатлик”ни илмдан юқори ва англашдан узоқ деб ақлнинг уни билишга ожизлигини кўрсатади. Бесифатлик аёнлик ва ниҳонликдан ҳам юксак, ҳеч нарсага ўхшамаслиги ва бизнинг сўз ва ибораларимиздан ҳам юксакликда туриши намоён бўлади. Уни шарҳлаб ва сифатлаб беришга билимимиз ожизлик қилади.

Ҳакимия ва Нақшбандия таълимотида талвин ва тамкин тушунчалари

Баҳоуддин Нақшбанд ҳам Ҳакимия тариқати каби кароматни зоҳир этишни эмас, балки яширишни, ундан кўра тамкин ва истиқоматни устун қўйиш лозим деганлар.

Тамкин аҳлида ҳам талвиноти аҳвол-ҳолат ўзгариши бўлади, аммо талвин аҳлидан фарқ қилади. Булар - тамкин аҳли ўз ботинларининг ҳоли устидан ҳокимдирлар ва уни ўз измига солиб биладилар.

Баҳоуддин тамкин аҳлининг сифати ҳақида улар ҳол тасарруфи қуллигидан озоддирлар, уларнинг кўз олдиларидан ҳижоб бутунлай кўтарилган, сабаблардан бўлган ҳеч бир сабаб билан уларнинг ҳолига ҳеч қандай тойиш ва заифлик етмайди, оламдаги ҳеч бир нарса уларни Маҳбуб Мушоҳадаси (васли)дан ва у билан шуғулланишдан ажрата олмайди, халқ ичида юриш ва уларнинг ҳолатини мушоҳада қилиш уларга таъсир қилмайди ва сифатини ўзгартира олмайди, дейди.

Шунингдек, Баҳоуддин ҳол жиҳатдан шарафли бўлишдан кўра камол жиҳатдан афзал бўлишни устун қўяди. Шунинг учун узлатдаги валийларни талвин аҳлидек надимлар билан тенглаштиради. Эл ичидаги валийни тамкин аҳли деб вазирлар билан тенг кўради [Рисолаи қудсия. 101-102-бетлар]. Чунки "Саҳих" га кирган қудсий ҳадислардан бирида ёзилганки, "Мени жамоат ичида ёд этса, мен уни у жамоатдан ҳам афзалроқ жамоат (фаришталар) ичида ёд этаман" дейилган.

Демак, Баҳоуддин фикрига кўра тамкин аҳли камол жиҳатдан афзал экан. Баҳоуддин ўзи ҳулоса қилиб айтадики, восил ва комиллар икки қисмдандирлар. Бир қисм Тангрига яқин бўлсаларда бошқаларни камолотга етказиш уларга буюрилмаган. Улар ҳайрат дарёсига ғарқ бўлиб, ўз вужудларидан огоҳ эмаслар. Иккинчи қисм восил ва комиллар халққа нажот берарлар. Улар комили мукамалдирлар [Рисолаи қудсия. 115-бет]. Улар фанодан кейин бақо ҳолатига етганлар.

Баҳоуддин инсон камолоти масаласига эътибор бериб, "валий"лар масаласини махсус тадқиқ этди. Салоҳиддин Ибн Муборак ал Бухорийнинг "Анис ат - толибин ва уддат ус-соликин" асарининг биринчи қисми "Дар маърифати валояти валий" ("Валийлик валояти маърифатига доир") да таъкидланишича, "Валоят нурдан иборатдир". Бу нур Тангри инояти ила ибоднинг қалбини тўлдиради ва натижада исломнинг ҳақиқий нури яқинида жамол кўрсатади. Асарда таъкидланмоқдаки, валоят даражасига етишда Тангрининг инояти шарт. Илоҳий нур-нур ал - яқин - аниқ, тўғри нур бўлгани ила бошқа нурлардан фарқ қилади. Шу нур, ила тўлган қалб - валий қалби бўлади. Унга Ислом ўзининг ҳақиқий кўринишида намоён бўлади.

Манбалар таҳлили кўрсатадики, кўп назарий масалаларда етишда бу сулук Хожа Муҳаммад бин Али Ҳаким Термизий асарларидан ғоявий манба сифатида фойдаланган. Валийликка дахлдор масалаларда ҳам бу аллома асарларидан иқтибослар келтирилган.

Ҳулоса ва тавсиялар

Манбалар таҳлили асосида қуйидаги ҳулосалар қилиш мумкин:

1. Илк тасаввуфий тариқат бўлган Ҳақимияни буюк мутафаккир валий Ҳақим Термизий асослаган.

2. Ҳақим Термизий 22 йил Нақшбандия таълимоти тариқатининг асосчиси Баҳоуддин Нақшбандга рухий тарбия берган. Шунинг учун ҳам Нақшбандия таълимотига Ҳақимия тариқатининг таъсири жуда катта.

3. Ҳақим Термизий “Хатм ул-авлиё” асарида валийлик тушунчасини мукаммал таҳлил этган ва тасаввуф таълимотига киритган. Валийлик ҳақидаги ғояларни Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Ахрори Валий, Махдуми Аъзам, Зиёоуддин Кумушхонавийлар ривожлантирганлар.

4. Ҳақим Термизий нафс тушунчасини назарий асослаган бўлиб, Нақшбандия намоёндалари уни ўз асарларида ривожлантирганлар.

5. Ҳақим Термизийнинг “Баён ул касб” асаридаги касбу ҳунар ҳалол меҳнатга муносабат ғоялари асосида Нақшбандиядаги “Даст ба кору дил ба Ёр” шиори шакллانган.

6. Ҳақим Термизийга хос бўлган бесифатлик ва бенишонлик хусусиятлари Баҳоуддин Нақшбандда ҳам намоён бўлди.

7. Ҳақимия таълимотига уйғун сифатида аҳли тамкин аҳли танвинга нисбатан юксак даражада эканлиги таъкидланган.

Демак, Ҳақим Термизий Баҳоуддин Нақшбанд учун рухий устоздир ва унинг асарлари нақшбандия таълимоти учун муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Нақшбандия таълимотидаги аҳли тамкин, аҳли истиқомат, бесифатлик ва бенишонлик ҳамда валийлик тушунчалари ҳақимия тариқатидаги ғояларга асосланган.

Манбалар таҳлили асосида қуйидагиларни тавсия этамиз:

1. Илк тасаввуфий тариқатлар ҳақида маълумот берувчи асосий манба Ҳужвирийнинг “Кашф ал-махжуб” асарини ўзбек тилига таржима этиб, нашр этиш ва тасаввуфшунос олимларга бу манбадан кенг фойдаланиш имкониятини яратиш.

2. Марказий Осиёда вужудга келиб, кенг тарқалган ва ўзидан кейинги тариқатлар ва тасаввуфий таълимотларга кучли таъсир ўтказган Ҳақим Термизий томонидан асосланган Ҳақимия илк тасаввуфий тариқатини чуқур ўрганиб илмий тадқиқотлар ўтказиш.

3. “Баҳоуддин Нақшбанд ва Ҳақим Термизий” номи билан рисола яратиш ва кенг китобхонларни ундаги ғоялардан билан таништириш.

4. Тасаввуфда валий тушунчасининг комил инсонга хос фазилатларни ўрганиб, уни баркамол авлодни тарбиялаш жараёнига фойдаланиш услубларини аниқлаш.

5. Нафс тарбияси масаласини таълим тизимида жорий этиш.

БИБЛИОГРАФИЯ АСОСИЙ МАНБАЛАР

1. Абдулҳусайний Зарринқўб. (1992) Жустужў дар тасаввуфи Эрон. Душанбе. «Ирфон», 43-49 бетлар.
2. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али Ҳақим ат-Термизий. (2003) Манозил ул-ибод мин ал-ибода. Тошкент: Мовароуннаҳр. 53 б.
3. Абу Абдурраҳмон Суллаймий. (1974) Табақотус-суфия. Миср, 1406 ҳ. 217-220 бетлар.
4. Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. (2019) Мақомоти Хожа Баҳоуддин Нақшбанд. / Форсийдан таржимон, сўз боши, изоҳ ва луғат муаллифи Маҳмуд Ҳасаний. – Тошкент: “O’zbekiston” НМИУ, 335 б.
5. Abul Muhsin Muhammad Boqir. Maqomoti hazrat hoja Naqshband. (1327) Buxoro: Buxoro Sharif, h.y. – 150 v.
6. Али ибн Усман аль-Джубали аль-Худжвири. (2004) Раскрытие скрытого за завесой для сведущих в тайнах сердец (Кашф аль-махжуб ли арбаб аль кулуб). / Перевод с английского А. Орлова, Изд. Перв. - Москва: Единство.
7. Ал-Ҳақим Ат-Термизий. (2017) Хатм ул-авлиё. Т.: “Noshir” нашриёти, 210 б.
8. Алишер Навоий. Насойимул-маҳаббат. (2001) 20 томлик, 17-том, Т. Фан, 84-бет.

9. Alisher Navoiy. (2011) Xamsa. Hayrat ul-abror. To'la asarlar to'plami. O'n jildlik. Oltinchi jild. Toshkent. G'afur G'ulom nomidagi nashriyot – matbaa ijodiy uyi, 82-85p.
10. Баҳоуддин Нақшбанд. (2019) Аврод (тўлдирилган қайта нашр). Мақола, изоҳ ва шарҳлар муаллифи ва таржимон Г. Н. Наврўзова. –Тошкент: “Sano-standart” нашриёти, 112 б.
11. Баҳоуддин Нақшбанд (Манбалар таҳлили). (2019) Тўплаб нашрга тайёрловчи мақола изоҳ ва шарҳлар муаллифи. Г. Н. Наврўзова. –Тошкент: “Sano-standart” нашриёти, 256 б.
12. Muhammad Porso. (1327/1909). Risolai qudsiya. Buxoro, Buxoro Muzeyi, №12545, 36 p.
13. Салоҳиддин ибн Муборак ал-Бухорий.(1410) Анис ат-толибин ва уддат ас-соликин. Бухоро музейи 27772/11 кўлэзма 168 в.
14. Фаридиддин Аттор. (1373 х).Тазкиратул авлиё. Техрон, 514-523 бетлар.

ТАДҚИҚОТЛАР

15. Гуламова М. (2020). Мушку анбар ҳидли валоят ғунчаси – Зиёуддин Аҳмад Кумушхонавий. Имом Бухорий сабоқлари. 2-сон 28-29 б.
16. Зоиров Э. (2015). Махдуми Аъзамнинг ижтимоий-сиёсий ва фалсафий қарашлари. Т.: Дурдона, -144 б.
17. Zoirov E.X., Gafurov D.O. (2020) Analysis of the teachings of Maxdumi Azam and classification of pamphlets. INTERNATIONAL ENGINEERING JOURNAL FOR RESEARCH & DEVELOPMENT IJRD E-ISSN – 2349-0721 impact factor SJIF 6.549, p.p. 464-467.
18. Зоиров Э. Махдуми Аъзам. (2011) (рисола). Т.: “ABU MATBUOT-KONSALT”, - 28 б.
19. Зоиров Э. (2008) Махдуми Аъзамнинг “Рисолаи вужудия” асари. Сино. 2008. № 29. 71-76 б.
20. Рахматова Х. Хожа Ахрор Наврўзова Г. (2005) Нақшбандия тасаввуфий таълимоти ва баркамол инсон тарбияси. –Тошкент: “Фан”, 233 б.
21. Наврўзова Г. Н (2007) Нақшбандия - камолот йўли. –Тошкент: “Фан”, 189 б.
22. Navruzova G.N. (2021) Khojagon education and the specifics of this way. ACADEMICIA An International Multidisciplinary Research Journal. ISSN: 2249-7137 Vol.11, Issue1, January Impact Factor: SJIF 7.492 1131-1137.
23. Наврўзова Г.Н. (2009). Баҳоуддин Нақшбанд. Бухоро: Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Фалсафа ва ҳуқуқ институти нашриёти, 174 б.
24. Наврўзова Г. (2011) Баҳоуддин Нақшбанд (Рисола)/Г.Н. Наврўзова; лойиха муаллифи ва масъул муҳаррир Қ.Қ. Ражабов.-Т.: “ABU MATBUOT-KONSALT” нашриёти, -24 б.
25. Наврўзова Г.Н. (2017) Баҳоуддин Нақшбанднинг тасаввуфий таълимоти. Ўзбекистон фалсафаси тарихи. II том. Т.: “Mumtoz so'z”, 34-62 бетлар.
26. Наврўзова Г.Н. (2020).Баҳоуддин Нақшбанд таълимоти Яъқуби Чархий тавсифида. Тафаккур зиёси-илмий услубий журнал. 2- сон. 80-81 б.
27. Navruzova G.N. (2020) Bahauddin Naqshband-the seventh pir of Bukharai Sharif (Noble Bukhara). Islom tafakkuri (Maxsus son). B. 5-8.
28. Navruzova G.N., Ubaidova V.E.(2020) Pharaoh of the weavers of Bahauddin Naqshband. Academicia. An International Multidisciplinary Research Journal. Vol. 10 issue 5, May c. Impact Factor: SJIF 7.13. 922-926 pages.
29. Наврўзова Г., Зоиров Э. (2018) Бухорои Шарифнинг етти пири. Тошкент: Muharrir, 80.
30. Наврўзова Г.Н., Рахматова Х. (2010). Нақшбандия тушунчалари генезиси. Бухоро: “Бухоро, 150 б.
31. Саматов Х. (2014) Валийнинг ижтимоий –фалсафий қарашлари. Тошкент:”Adib” 119 б.
32. Саматов Х. (2019)Махдуми Аъзам маънавий мероси ва ҳозирги замон. Монография. Т.:“Tafakkur” нашриёти, ISBN 978-9943-24-266-1 8,4 б.т.
33. 18. Саматов Х.(2020) Махдуми Аъзам Косоний таълимотида оила ва никоҳ масалалари. Илмий рисола. Т.:“Наврўз” ДУК нашриёти, ISBN 978-9943-6015-5-0 2.2 б.т.

34. 19. Саматов Х.(2020) Роль Махдуми Аъзам Касани в тарикате Накшбандиййа и системы социальной защиты населения «Химоят». Ученый XXI века. Международный научный журнал. Россия. №5-1(64), май 40 с.
35. Хаитов Лазизбек.(2020) Ҳаким Термизий – нафс илмининг назариётчиси. Islom tafakkuri. 4- сон. 59-64 б.
36. Хаитов Лазизбек.(2021) Ҳаким Термизий асарларида соғлом қалб масаласи. Islom tafakkuri. 1- сон. 42-47 б.
37. Gafurov D. O. (2020) The issue of respect for the elderly in the spiritual heritage of Makhdumi Azam. EPRA International journal of multidisciplinary research (IJMR)-Monthly, Peer Reviewed (Refereed) & indexed International Journal Volume-6 Issue-9 September SJIF Impact Factor: 7.032, p.p. 370-372.
38. Гафуров Д.О. (2020). Махдуми Аъзам “Рисолаи шайбийя” (Кексалик ҳақида рисола) рисоласида кексаларни эъзозлаш масаласи. “UzAcademia” scientific-methodical journal. 226-232 б.
39. Гафуров Д.О.(2020) Шарҳи ал валади сирру абийҳи (“Фарзанд отасининг сиридир” деган ҳадис шарҳи) рисоласида фарзанд тарбиясининг фалсафий-ахлоқий таҳлили. Materials of the International scientific-online conference in “INNOVATIVE ACHIEVEMENTS IN SCIENCE ” мавзусидаги 1-сонли халқаро илмий-онлайн конференцияси материаллари тўплами. Фарғона- р.р. 342-349.
40. Gafurov D.O. (2021) The issue of respect for the elderly in the spiritual heritage of Mahdumi Azam. MONOGRAFIA POKONFERECYJNA, Science.

Transliteration

1. Abdulhusayniy Zarrinkub. (1992) Justuju Dar tasavvufi Eron (Search in Iranian Sufism). Dushanbe. "Irfon", 43-49 pages.
2. Abu Abdulloh Muhammad ibn Ali Hakim at-Termiziy. (2003)Manozil ul-ibod min al-iboda. Tashkent: Movarounnahr. 53 p.
3. Abu Abdurrahmon Sullamiy. (1974) Tabaqotus-sufiya. Egypt, 1406 AH, 217-220 pages.
4. Abul Muhsin Muhammad Boqir ibn Muhammad Ali. (2019)Maqomoti Xoja Bahauddin Naqshband. /Mahmud Hasaniy, translator from Persian, author of introduction, commentary and dictionary. - Tashkent: "O'zbekiston" NMIU, 335 p.
5. Abul Muhsin Muhammad Boqir. (1327) Maqomoti hazrat xoja Naqshband. Bukhara: Buxoroi Sharif, AH. - 150 p.
6. Ali ibn Usman al-Jubali al-Hujviri. (2004)Revealing the hidden behind the veil for hearts versed in the secrets (Kashf al-mahjub li arbab al qulub). / Translation from English by A. Orlova, First Edition. - Moscow: Единство.
7. Al-Hakim At-Termiziy. (2017)Xatm ul-avliyo. T.: “Noshir” publishing house, 210 p.
8. Alisher Navai. (2001) Nasoyim ul-muhabbat. 20 volumes, volume 17, T.Fan, page 84.
9. Alisher Navoiy. (2011) Xamsa. Hayrat ul-abror. Full composition of writings. 10 volumes. Volume 6. Tashkent. Gafur Gulom publishing house – creative printing house, 82-85p.
10. Bahauddin Naqshband. (2019). Avrod (completed reprint). Author of article, comments and reviews and translator G.N.Navruzova. – Tashkent: “Sano-standart” publishing house, 112 p.
11. Bahauddin Naqshband (Analysis of sources). (2019) Author of numerous editorial comments and reviews G.N.Navruzova. – Tashkent: “Sano-standart” publishing house, 256 p.
12. Muhammad Porso (1327/1909). Risolai Qudisya. Bukhara, Bukhara Museum. №12545, 36 p.
13. Salohiddin ibn Muborak al-Buxoriy. (1410) Anis at-tolibin va uddat as-solikin. Bukhara Museum. 27772/11 manuscript 168 p.
14. Farididdin Attor. (1372) Tazkiratul avliyo. Tehron, AH, 514-523 pages.

Secondary sources:

15. Gulamova M. (2022) Bud of valoyat with the with the fragrance of mushku ambar - Ziyouddin Ahmad Kumushxonaviy. Lessons of Imom Buxoriy. Second volume 28-29 p.

16. Zoirov E. (2015) Socio-political and philosophical views of Mahdumi Azam. T.: Durdona, - 144 p.
17. Zoirov E.X., Gafurov D.O. (2020) Analysis of the teachings of Maxdumi Azam and classification of pamphlets. INTERNATIONAL ENGINEERING JOURNAL FOR RESEARCH & DEVELOPMENT IJRD E-ISSN – 2349-0721 impact factor SJIF 6.549, p.p. 464-467.
18. Zoirov E. (2011) Mahdumi Azam. (Treatise). T.: “ABU MATBUOT-KONSALT”, - 28 p.
19. Zoirov E. (2008) Mahdumi Azam's “Risolai vujudiya”. Sino.
1. № 29. 71-76 p.
20. Raxmatova X. (2005) Xoja Axror Navruzova G. Sufi teachings of Naqshbandiya and upbringing of perfect human. – Tashkent: “Fan”, 233 p.
21. Navruzova G.N. (2007) Naqshbandiya - way of perfection. – Tashkent: “Fan”, 2007. 189 p.
22. Navruzova G.N. (2021) Khojagon education and the specifics of this way. ACADEMICIA An International Multidisciplinary Research Journal. ISSN: 2249-7137 Vol.11, Issue1, January Impact Factor: SJIF 7.492 1131-1137.
23. Navruzova G.N. (2009) Bahauddin Naqshband. Bukhara: Publishing House of the Institute of Philosophy and Law of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, 174 p.
24. Navruzova G. (2011) Bahauddin Naqshband (Treatise)/ G.N.Navruzova; project author and responsible editor Q.Q. Rajabov.-T.: “ABU MATBUOT-KONSALT” publishing house, -24 p.
25. Navruzova G.N. (2017) Sufi teachings of Bahauddin Naqshband. History of philosophy of Uzbekistan. II volume. T.: “Mumtoz so’z”, 34-62 pages.
26. Navruzova G.N. (2020) The teaching of Bahauddin Naqshband in the description of Yakubi Charxiy. Tafakkur ziyasi-scientific methodological magazine. 2- volume. 80-81 p.
27. Navruzova G.N. (2020) Bahauddin Naqshband-the seventh pir of Bukharai Sharif (Noble Bukhara). Islom tafakkuri (Maxsus son) B. 5-8.
28. Navruzova G.N., (2020) Ubaidova V.E. Pharaoh of the weavers of Bahauddin Naqshband. Academicia. An International Multidisciplinary Research Journal. Vol. 10 issue 5, May Impact Factor: SJIF 7.13. 922-926 pages.
29. Navruzova G., Zoirov (2018) E. Seven pirs of Bukhara Sharif. Tashkent: Muharrir, 80.
30. Navruzova G.N., Raxmatova X. (2010) The genesis of concepts of Naqshbandiya. Bukhara: “Byxopo”, 150 p.
31. Samatov X (2014) Socio-philosophical views of Valiy. (2014)Tashkent:”Adib” . 119 p.
32. Samatov X. (2019) The spiritual heritage of Maxdumi Azam and the present time. Monography. T.:“Tafakkur” publishing house, ISBN 978-9943-24-266-1 8,4 printing form.
33. Samatov X. (2020) Family and marriage issues in the teachings of Maxdumi Azam Kosani. Scientific treatise. T.:“Наврӯз” DUK publishing house, ISBN 978-9943-6015-5-0 2.2 printing form.
34. Samatov X. (2020) The role of Makhdumi Azam Kosoniy in the Naqshbandiyya tariqat and the system of social welfare of the nation "Himoyat". Scientists of 21st century. International scientific journal. Russia. №5-1(64), may 40 p.
35. Xaitov Lazizbek. (2020) Hakim Termiziy – theoretician of the science of nafs. Islom tafakkuri. 4-volume. 59-64 p.
36. Xaitov Lazizbek. (2021) The issue of healthy heart in the works of Hakim Termiziy. Islom tafakkuri. 1-volume. 42-47 p.
37. Gafurov D. O. (2020) The issue of respect for the elderly in the spiritual heritage of Makhdumi Azam. EPRA International journal of multidisciplinary research (IJMR)-Monthly, Peer Reviewed (Refereed) & indexed International Journal Volume-6 Issue-9 September SJIF Impact Factor: 7.032, p.p. 370-372.
38. Gafurov D.O. (2020) The issue of respecting elderly in Maxdumi Azam's treatise “Risolai shaybiya” (Treatise about anility). “UzAcademia” scientific-methodical journal. 226-232 6.
39. Gafurov D.O. (2020) Philosophical and moral analysis of child education in treatise sharhi al valadi sirru aniyhi (Commentary on the hadith, “A child is the secret of his father”) . Materials

- of the International scientific-online conference on the topic “INNOVATIVE ACHIEVEMENTS IN SCIENCE”, proceedings of the 1st International Scientific Online Conference. Fergana-342-349 pages.
41. Gafurov D.O. (2021) The issue of respect for the elderly in the spiritual heritage of Mahdumi Azam. MONOGRAFIA POKONFERECYJNA, Science.